

Snješka Knežević

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb – vanjski suradnik

Urbanističke zamisli Viktora Kovačića

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

predan 14. 10. 2000.

Sažetak

U razdoblju od 1905. do 1910. g. Viktor Kovačić izradio je, bilo za natječaje, bilo za narudžbe, projekte za uređenje pet zagrebačkih trgova i jedan perivoj. Svojom estetskom i umjetničkom razinom ti projekti, različite razine doradenosti, nadmašuju sve što se dosad projektiralo za javne prostore u Zagrebu. Kovačićevi projekti, gotovo svi, sadrže jak simbolički naboj i pridaju prostorima duhovnost. U projektu za Kaptol Kovačić nastoji izraziti duh mjesta (genius loci)

spomenicima velikim ličnostima hrvatske povijesti i restitucijom memorije prostora stiliziranim jednostavnim oblicima. U tim radovima, koji prethode zreloom razdoblju pune kreativnosti, Kovačić se iskazuje kao protomoderni umjetnik, koji odbacuje povijesne stilove, ali je duboko vezan uz povijest. Ni jedan od projekata nije realiziran, ali su se svi održali u urbanoj memoriji i djelovali na kasnije projekte za iste prostore.

Urbanistički projekti i ideje Viktora Kovačića potječu iz razdoblja od 1905. do 1910. g., a posvećeni su zagrebačkim trgovima i perivojima. Nastaju u doba njegova živog teorijskog i idejnog angažmana kao arhitekta, pisca, umjetnika: projektira, piše, polemizira. Godine 1906. osniva Klub hrvatskih arhitekata, dobiva prve nagrade na natjecanjima: 1905. za projekt uređenja *Trga Franje Josipa I.* (Trg kralja Tomislava), te hotelsku palaču *Rossija* u Beogradu; 1908. za projekt regulacije Kaptola i Dolca, te crkvu Sv. Blaža; 1909. narudžbe za projekte uređenja *Trga A. Starčevića* (Trg kralja Petra Svčića), Rokova perivoja te Jezuitskog trga.

Svi urbanistički projekti proistječu iz njegove koncentracije na urbanu sredinu Zagreba – povijesnu i suvremenu – te iz analize i spoznaje mogućnosti kreativne intervencije u već oblikovane trgove, u još neuobličene ambijente, napokon i u neuređene prostore. Svojim projektima Kovačić predstavlja novu i višu kulturu oblikovanja, a time i kritiku prakse uređenja urbanih sredina svojih neposrednih prethodnika. Ni jedan od tih projekata nije realiziran, ali su vizije što ih sadrže ti projekti ostale u kulturnoj memoriji i potakle druge i drukčije zamisli i ostvarenja.

* * *

Projektu uređenja *Trga Franje Josipa I.* prethodi prijedlog nacarta kamenih stubišta za park građevinske tvrtke *Grahor i sinovi* iz 1901. g.¹ Tvrtka ponavlja prijedlog 1904. i predlaže sada nacrt Viktora Kovačića od kojega je naručila projekt.² Spominju se tri stubišta, dva *velika podnožja za sfinge*, osam

1. Viktor Kovačić, Stube naprama državnom kolodvoru, 1904. g. UZKD, Ostavština Huga Ehrlicha. Glavni su element ograde parka kamene žardinjere koje Kovačić interpretira u dvije verzije. Prema kolodvoru predviđa dekorativniju kamenu balustradu. Slijeva crtež pročelja kuće Eisner koju je Kovačić projektirao 1901.

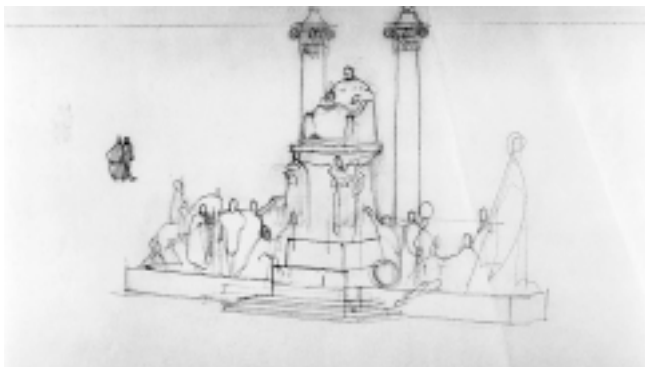
1. Viktor Kovačić, *Stairs in front of the railway station*, 1904

pilona, četiri velika i šezdeset manjih postamenata te 440 metara rubnog kamena (sl. 1). Jedina sačuvana skica prikazuje južno, najvažnije stubište sa širokim stubama kojima se uzlazi prema kolodvoru. Na njihov širok okvir Kovačić postavlja egipatske sfinge na teškim, povišenim postoljima a pri

2. Viktor Kovačić, *Vir I, Vir II*, 1904–1905. g., fotografija perspektive natječajnog rada. DAZ, Društva, Društvo za podizanje spomenika kralju Tomislavu, sgn. 1

2. Viktor Kovačić, *Vir I, Vir II*, perspective of a competition entry, photograph, 1904–1905

3. Viktor Kovačić, Skica spomenika Franje Josipa I. UZKD, Ostavština Huga Ehrlicha. Detalj spomenika caru

3. Viktor Kovačić, *Sketch of Francis Joseph I monument*

dnu žardinjere namijenjene raskošnom cvjetnom grmu; park ograđuje laganom ogradom s pravilnim slijedom kamenih žardinjera. Dekorativna, gotovo školska zamisao ima uistinu mnogo povijesnih uzora, a i modnu nijansu: sfinge su omiljen secesijski motiv.

Grahorov prijedlog i Kovačićeva interpretacija snjgeraju estetskom obogaćenju novog, reprezentativnog perivoja, uređena 1898. prema projektu regulacije trga Milana Lenucija iz 1897. godine.³ Glavna je značajka te regulacije smještaj i sučeljenje arhitektonskih solitera na obodima trga u središnjoj osi slijeda triju perivoja, te raskošan parter na središnjem području trga. Osobitost je regulacije zadržavanje perivoja na nižoj, izvornoj razini donjogradskeg tla, čime se postiže optimalna valorizacija svih elemenata prostora: arhitektonskih solitera, uličnih fronti i perivojskog partera. Njemu se jednoznačno namjenjuje da bude jedinstvenom, dekorativnom slikom. Ona jest glavno obilježje identiteta toga trga.

Prijedlog i nacrt potakli su anketnu raspravu »u obće o shodnosti arhitektonskog ukrašenja trga Franje Josipa« i zaključak »da bi bilo najshodnije, da se za domaće umjetnike

4. Viktor Kovačić, Skica glavnog stubišta. UZKD, Ostavština Huga Ehrlicha. Ta bi se skica mogla vezati uz rad *Kocka*. I tu se na postoljima javlja lik Herakla, ali na drugačijem položaju i u drukčijoj interpretaciji.

4. Viktor Kovačić, *Sketch of the main staircase*

arhitekta razpiše natječaj».⁴ Iako je *Gradski gradjevni ured* ispitao predloženu »škicu« i predložio njenu izvedbu, gradska skupština 1. kolovoza 1904. u oslonu na anketu zaključuje »da se za arhitektno umjetničko ukrašenje trga Franje Josipa i izvedenje stuba razpiše za domaće umjetnike i arhitekta natječaj».⁵

Natječaj je objavljen 21. listopada 1904, a rok za predaju radova bio je 5. travnja 1905. g. Na drugoj se sjednici natječajne porote 9. lipnja 1905. utvrđuje da je Viktor Kovačić autor dvaju radova pod mottom: *Vir I, Vir II*, te *Kocka*, a slikar Marko Peroš autor trećega rada pod mottom *Tko zna bolje, rodilo mu polje*. Prvu se nagradu dodjeljuje radu *Vir I, Vir II* Viktora Kovačića.⁶

O nagrađenu radu svjedoče jedino fotografija perspektive te dvije skice (sl. 2, 3, 4). Ponajprije svojim simboličkim sadržajem on se znatno razlikuje od programskog projekta iz 1904. g. Bez naputka i poticaja Kovačić je u polurondou na platou pred kolodvorom na koji se iz parka uzlazi glavnim stubištem predvidio spomenik caru čije je ime nadjenuto trgu godine 1895. Sjedeći lik monarha na visoku je postolju ukrašenu reljefima, naglašen i dvama visokim stupovima s

5. Otto Wagner, Fontana projektirana za Karls-Platz u Beču, 1905. Otto Wagner, *Einige Skizzen, Projekte und angeführte Bauwerke von Otto Wagner*, pretisak 4 sveska iz 1889, 1897, 1906. i 1922, Beč, 1987, str. 184.

5. Otto Wagner, *Design for a fountain for Karls Platz, Vienna, 1905*

raskriljenim orlovima te uokviren adoracijskom skupinom s obje strane postolja. Apoteozi cara, točnije Monarhije, prilagođen je ikonografski program: umjesto sfinga s obje strane glavnoga, južnog stubišta javlja lik Herakla. Kao što lik Herakla simbolizira junaštvo i besmrtnu slavu, tako stupovi – koji su možda aluzija na dva mitska stupa Salomonova hrama, možda na njihovu interpretaciju Johanna Berharda Fischera von Erlacha pred crkvom Sv. Karla u Beču (1716–1739) – simboliziraju moć i postojanost. Parter je optočen kamenim obrubom sa slijedom svećanih kandelabara u obliku obelisaka.

Očekivanom estetskom obogaćenju perivoja-šetališta Kovačić je pridodao i simbolički sadržaj koji se nije tražilo. Postavljen u središnjoj osi slijeda perivoja od Zrinjevca do kolodvora, sučeljen s Umjetničkim paviljonom, spomenik postaje premcem dekorativnom arhitektonskom soliteru i ujedno duhovnim fokusom trga. Svojtvenim osjećajem mjere Kovačić pridodaje trgu-perivoju novu kakvoću, vjerojatno inspiriran poput njegova učitelja Otta Wagnera predstojećim jubilejem šezdesete obljetnice vladanja Franje Josipa I. (u 1908. g.). Za razliku od secesijske monumentalne fontane

6. Otto Wagner, Kaiser-Franz-Joseph-Platz, 1897. Otto Wagner, *Einige Skizzen...* str. 114.

6. Otto Wagner, *Kaiser-Franz-Joseph-Platz, 1897*

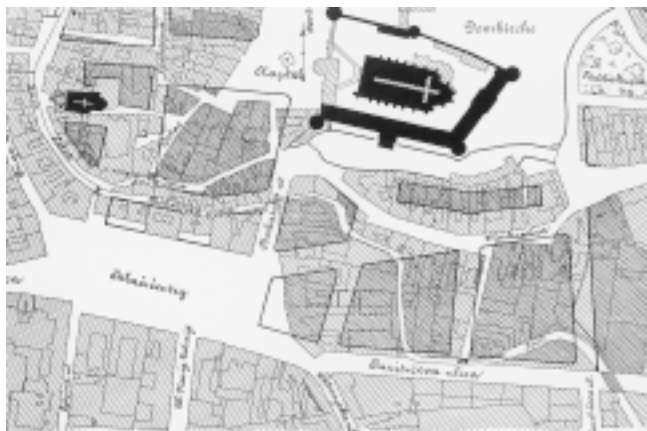

7. Perivoj na Trgu kralja Tomislava. »Svijet« br. 10, 31. 8. 1935. Poslije preuređenja 1906. perivoj se održao u tom obliku do 1939. kada se južni dio počelo preuređivati za postavu spomenika kralju Tomislavu.

7. *Public garden on King Tomislav Square*

Otta Wagnera iz 1905. posvećene toj proslavi (sl. 5) i ranijeg, neobaroknog *Kaiser-Franz-Josef-Platza* iz 1897. (sl. 6) zamišljena ispred bečke neogotičke gradske vijećnice, ova komorna apoteoza jednog mita – već u procesu rastakanja – lišena je teatralne sceničnosti i patosa koji zahtijevaju monumentalnu, autoritarnu dimenziju. U perivoju Franje Josipa I. Kovačić spaja mit s idilom prostodušnosti koja ideološko prevodi u gotovo dekorativno. Čini se, štoviše, da mu je povod bio tek poticajem za etidu koja nije doprla ni do čijega uha.

U perivoju su ubrzo izvedena tek stubišta – prema projektu *Gradskog gradjevnog ureda*⁷ kojima su u ljeto 1906. pridodane vaze što ih je projektirao kipar Rudolf Valdec, a prerađio klesar Adolf Baumgarten. Ipak suvremenici Kovačiću pripisuju uređenje i identitet perivoja kakav se očuvao gotovo do Drugoga svjetskog rata,⁸ a na njegov se projekt postojano poziva kipar Robert Frangeš Mihanović, projektant *Forum Croatia* i potpune prerade perivoja poslije 1925, od čega je ostvaren jedino spomenik kralju Tomislavu (sl. 7).

8. Projekt rekonstrukcije Dolca, dijela Kaptola i Vlaške ulice, Milan Lenuci, 1896. »Deutsche Bauzeitung«, br. 52, 3. 7. 1897, str. 333. Već se u ovom Lenucijevom projektu ruše Bakačeva kula i zidovi ispred novog pročelja katedrale. Ono se predstavlja širokim trgom i ulicom koja u osi katedrale seže do Duge ulice; njoj za volju pada nekoliko kurija, dio Dolca i Opatovine. Nadbiskupska se palača također oslobađa uklanjanjem kuća Vlaške ulice i pokazuje širokom ulicom do Jurišičeve, potegnute u njenoj glavnoj osi. I crkva Sv. Marije dobiva prostran trg rušenjem dolačkih kuća.

8. Project for the reconstruction of Dolac, a part of Kaptol and Vlaška Street, Milan Lenuci, 1896

O regulacijskom projektu za Kaptol i Dolac sačuvana je, naprotiv, gotovo potpuna dokumentacija, a zaslugom Ede Schöna projekt je i objavljen.⁹ Posrijedi je Kovačićev urbanistički *opus magnum*.¹⁰

Natječaj za regulaciju Kaptola i Dolca potaknulo je rušenje Bakačeve kule i obrambenog zida ispred pročelja katedrale 1906–1907. g. Kovačić se, kao što je poznato, svojim kritičkim i polemičkim istupima zalagao za raspis natječaja za uređenje nagrđenog prostora pred katedralom.

No pitanje regulacije Kaptola i njegovih podgrađa, odnosno njihova uključanja u novo donjogradsko središte postojalo je već od regulatorne osnove iz 1865. g. u kojoj se predvidjelo rušenje fortifikacija i rekonstrukcija povijesnog urbanog tkiva. Tim se problemom od 1885. počeo baviti Milan Lenuci,¹¹ a konačno ga definirao projektom iz 1896. g., koji je iste godine u korpusu regulacijskih projekata grada Zagreba bio izložen na Milenijskoj izložbi u Budimpešti i izazvao zanimanje teoretičara gradogradnje Josepha Stübbena. Uz Lenucijevo dopuštenje i suradnju on ga je 1897. objavio u uglednom časopisu »Deutsche Bauzeitung«¹² (sl. 8).

Lenucijeva je regulacija zadobila Stübbenovo priznanje zbog uravnoteženosti utilitarne i estetičke funkcije, kako je poima historicistički racionalizam što ga svim svojim sastojcima predstavlja taj projekt. Na djelu je masivna rekonstrukcija baštinske sredine. U velikim pravilnim blokovima nestaje povijesna urbana struktura: tlocrt i izgradnja. Poštuju se samo katedrala s nadbiskupskom palačom te dio fortifikacija i crkva Sv. Marije. One su valorizirane poput spomenika: vizurama svojih najefektnijih strana. Rekonstruirani Dolac, Kaptol i Vlaška ulica u tom su projektu prostori bez memorije; njihovu povijest zastupaju tek katedrala i crkva.

9. Kaptolski trg prije rušenja Bakačeve kule 1906. »Obzor ilustrirani«, 52, 1908, str. 20

9. Kaptol Square, prior to the levelling of Bakač Tower in 1906

10. Kaptolski trg poslije rušenja Bakačeve kule i neposredno prije završetka prigradnje nadbiskupske palače i raspisa natječaja za regulaciju Kaptola. »Obzor ilustrirani«..., str. 21

10. Kaptol Square, after the levelling of Bakač Tower and shortly before the completion of the extension to the archiepiscopal palace and the announcement of tenders for the re-organisation of Kaptol

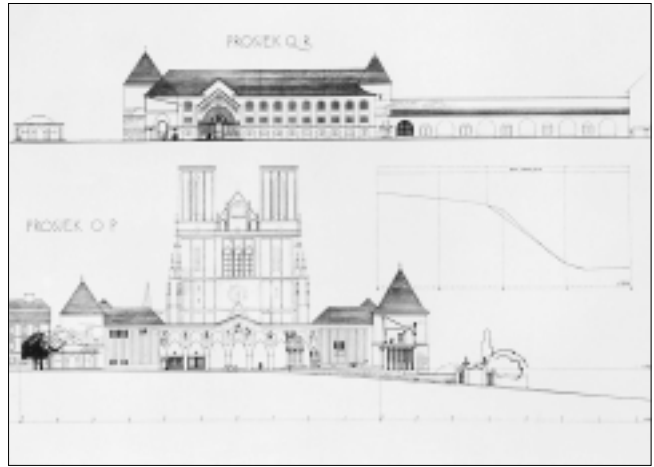
Neposredan povod raspisa natječaja za regulatornu osnovu Kaptola bila je prigradnja nadbiskupskoga dvora, što ju je neposredno nakon rušenja Bakačeve kule i zida projektirao Hermann Bollé¹³ (sl. 9, 10). On je postavio elemente regulatorne osnove za Kaptol koju je 1907. izradio gradski *Gradjevni ured*.¹⁴ U raspravi o toj osnovi 23. prosinca 1907. predloženo je da se javnim natječajem iznesu »ideje« (Martin Pilar) o regulaciji cijela područja. Natječaj je raspisan 25. lipnja 1908. g., rok za predaju radova bio je 26. rujna 1908. g., a 29. i 30. rujna natječajna je porota donijela oduku o nagradama.¹⁵

11. Regulacija Kaptola, položajni nacrt, natječajni rad, Viktor Kovačić, 1908, Edo Šen, Viktor Kovačić, mapa – monografija, 1927, tabla I. »Kaptol je prema Jelačićevu trgu dverima odijeljen. Usljed toga nastaje pred tim jedan prometni trg. Ove dveri omogućuju u svojoj temeljnoj dispoziciji riješenje razlika u terenu s jedne strane za električni tramvaj, koji je omeđen s desna od potpornog zida, a s druge strane za stubište koje je zaklonjeno od snijega lukom. Pomoću ovog stubišta dolazimo idući iz Vlaške ulice ravno na plato pred crkvom, koji leži horizontalno s one strane dveri. One sada tamo ležeće ploče taraca pokazuju na direktan spoj ovog stubišta s pločnikom na desnoj strani produljenog Kaptola.« »Obzor ilustrovani«... Tekst Viktora Kovačića

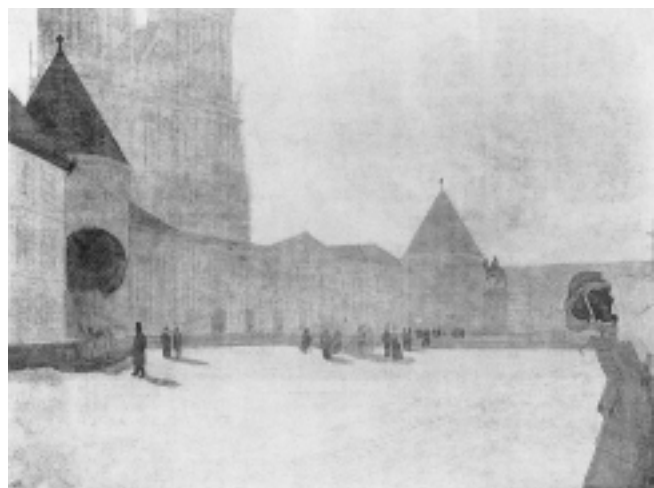
11. *Design for the re-organisation of Kaptol, site plan, competition entry, Viktor Kovačić, 1908*

Viktor Kovačić nesumnjivo je s pravom na tom natječaju odlikovan prvom nagradom. Njegov rad *Atrium ecclesiae forum populi* uistinu nadmoćno rješava problem stapanja povijesnih urbanih struktura – Kaptola, Dolca, dijela *Potoka* (Tkalcijeve) i Vlaške ulice – s Donjim gradom, što ga je još davne 1865. g. postavila prva generalna regulacijska osnova grada Zagreba, a ujedno nudi pregršt ideja za detaljno oblikovanje pojedinih sredina toga područja (sl. 11). Poput Lenucijevih projekata koji mu prethode, i Kovačićev se modernizacijski regulacijski zahvat zasniva na historicističkim gradograditeljskim postulatima funkcionalnosti i utilitarnosti te preponderantnoj namisli prerade povijesne sredine u reprezentativni središnji urbani prostor. No od njega se razlikuje novom senzibilnošću za zatečenu povijesnu sredinu. Naumljenu reprezentativnost Kovačić, naime, ne prepušta samo mogućnostima suvremene arhitektonske kulture, nego je zasniva i na sastojcima povijesnog identiteta triju cjelina područja kojim se bavi: kompleksa katedrale, naselja Dolac i Vlaške ulice. Iz uvida u različitu simboličku, estetsku, arhitektonsku i urbanističku kakvoću tih cjelina izvodi mjeru poštovanja i načine interpretacije povijesnih osobitosti što ih iščitava iz njih. Vrijednosni poredak uspostavljen među trima ambijentima odredit će značenjsku gustoću i estetski intenzitet svakoga od njih, drugim riječima – novi identitet svakog pojedinog ambijenta. Snaga je Kovačićeve kreacije upravo u interpretaciji povijesnosti prostora, a individualnost djela u subjektivnoj spoznaji i valorizaciji povijesnih vrijednosti.

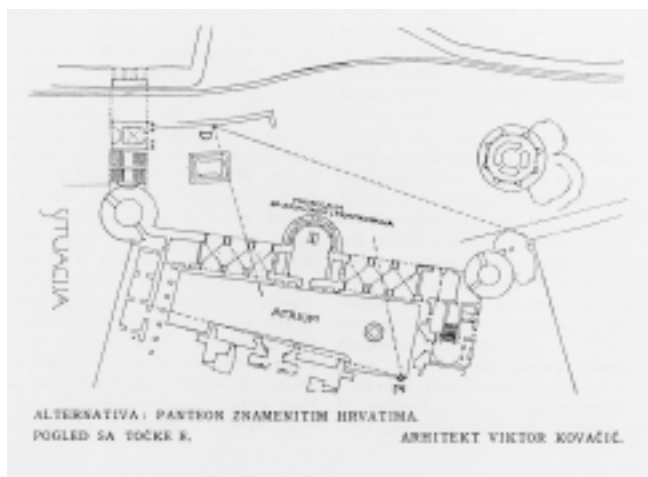
12. Viktor Kovačić, Regulacija Kaptola, natječajni rad, presjeci (zapad-istok, sjever-jug), 1908. Mapa Šen..., tabla I. »Medju dvjema tornjevima na sjeveru crkve projektirana je već vrlo potrebna zgrada za skupocjenu kaptolsku biblijoteku, za nenadoknadiivi kaptolski arhiv i nadalje za riznicu. Tamo su podjedno u prizemlju smještene skladišta za crkvu, tri nužna stana i prostor za požarnu stražu... Ulaz nije u sredini zgrade već postavljen hotimično pri kraju uže strane samog atrija koji se širi pred crkvom. Ondje si zamišljam stari romanski, sada deponirani portal crkveni čarno postavljen. Kroz ovaj portal dolazimo u prizemlju u lapidarij do kojega na lijevo vode postrane, jednoredne stube do biblijoteke... U prvom i drugom katu nalaze se prostorije za biblijoteku i arhiv, kao i za potpuno odijeljenu riznicu, koja leži na drugom tornju u nužnoj blizini sakristije.. Pred crkvom izradjen je znamenovanju situacije primjereni otvoreni trijem. Onih 7 otvora može se noću prema potrebi monumentalnim broncanim rešetkama zatvoriti... Ona dva tornja pred crkvom vaze za spojem, jer inače bi bolje bilo, da ih se sruši... Na koncu crkvenog trga imade se urediti mala praktična čekaonica ulične željeznice, a unutra, oteta pogledima, u malom okruglom dvorištu zgrada za nuždu.« »Obzor ilustrovani«... V. K.

12. *Design for the re-organisation of Kaptol, competition entry, cross-section views (west-east, north-south), Viktor Kovačić, 1908*

13. Forum populi, pogled sa sjevera, lavirani crtež, 1908., »Obzor ilustrovani«..., str. 23 »U kutu prema dverima prema Bakačevoj ulici i predvorju crkve ima se na prilično horizontalnom trgu prema monumentalnoj pozadini podignuti na visokom postamentu kip jahača, spomenik kršćanskom borcu protiv Turčina, narodnome junaku Nikoli Zrinskome.« V. K.

13. *Forum populi, north view, drawing*

14. Alternativni položajni nacrt Kaptolskog trga, 1908, »Obzor ilustrovani«..., str. 28 »Ne mogu propustiti, da ne dodam još jednu alternativu glede rješenja pridvorja pred crkvom. U njemu zamišljam u sredini njegovoj mauzolej za narodne mučenike Zrinskoga i Frakopana, zatvoren prema trgu, a sa vratima prema crkvi. Sa strane od toga pridvorje sa trim velikim otvorima, a nad njima slike od mozajika. Ovo rješenje spojeno je sa isticanjem patrijotičnog osjećanja. Poretkom ovakovih gradjevina i podizanjem spomenika Nikoli Zrinskoj, slavnome borcu za kršćanstvo protiv Turaka, nastalo bi za hrvatski narod u sjenama prvostolne crkve na mjestu, koje je nekoć služilo za obranu proti Turcima, znamenito historičko mjesto.« V. K.

14. Alternative design for Kaptol Square, site plan, 1908

15. Panteon znamenitim Hrvatima, alternativa, lavirani crtež, 1908, »Obzor ilustrovani«..., str. 28

15. Alternative design for the Pantheon in honour of distinguished Croats, drawing

16. Trijem s Panteonom, crtež, alternativa, 1908, *Mapa Šen... tabla II.*
16. Alternative design for the portico of the Pantheon, drawing, 1908

17. Forum populi sa spomenikom N. Š. Zrinskom, pogled s juga – iz Bakačeve ulice, alternativa, lavirani crtež, 1908, *Mapa Šen... tabla II.*
»U kutu prema dverima prema Bakačevoj ulici i predvorju crkve ima se na prilično horizontalnom trgu prema monumentalnoj pozadini podignuti na visokom postamentu kip jahača, spomenik kršćanskom borcu protiv Turčina, narodnom junaku Nikoli Zrinskoj.« »Obzor ilustrovani«... V. K.

17. Alternative design for the Forum populi with the N. Š. Zrinski monument, south view from the Bakačeva Street, drawing, 1908

18. Nove kaptolske dveri u Bakačevoje ulici, alternativa, crtež, 1908, *Mapa Šen...* tabla II. »S lijeva nadsveden prolaz predviđen za tramvaj. Dveri podsjećaju na donja kaptolska vrata srušena 1862, a ujedno omogućuju svladavanje uspona Bakačeve ulice.« »Obzor ilustrirani... V. K.

18. *Alternative design for New Kaptol gates in Bakačeva street, drawing, 1908*

Kovačić pridodaje i time uspostavlja promjenu. Taj je mehanizam posvjedočio ranijim projektom uređenja *Trga Franje Josipa I.* Uređenje kaptolskog trga ne poima kao puki popravak stanja nakon rušenja dijelova fortifikacije što ga je doživio kao nasilje, nego kao uspostavljanje digniteta prostora i mjesta, narušenog ne samo time nego i još prije novogradnjom katedrale.

To zamišlja postići oduhovljenjem prostora interpretacijom povijesnog, kulturnog – duhovnog – značenja katedrale koju poima kao najviši izraz i simbol povijesti hrvatskog naroda. Iz tog ideološkog temelja i idealizacijskog naboja izvodi likovne i arhitektonske elemente za svoj *Narodni trg i predvorje crkve* (sl. 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18).

Kovačić teži obuhvatnom i slojevitom predstavljanju memorije mjesta, kako ga on spoznaje. Ono ne uključuje samo elemente evokacije fizičkog ustrojstva stare katedrale, nego i sjećanje na velike povijesne simbole hrvatskog naroda koje sabire Katedrala. Smjera slojevitosti simboličkog iskaza.

Tako pred katedralom, na široku *narodnom trgu* daje mjesto spomeniku Nikoli Šubiću Zrinskome, kojega se od 1866. željelo a nije uspjelo postaviti na prvom donjogradskom perivoju nazvanom prema mitiziranom junaku. U restituiranoj kuli varijanta predviđa mauzolej Zrinskih i Frankopana ili Panteon znamenitih Hrvata. U dverima u Bakačevoje ulici zamišlja kapelicu Sv. Jurja u spomen na biskupa Haulika; na zidu trijema koji razdvaja *atrium* od *foruma* u mozaiku zamišlja također likove, simbole narodne povijesti; napokon stari portal katedrale namjenjuje novogradnji biblioteke i arhiva, između sjevernih kula. Sjećanje na izgubljen spomeničku sredinu izražava ponajprije zatvaranjem katedrale monumentalnim trijemom, kojim prostran i bezobličan trg dijeli u atrij crkve i otvoren forum, namijenjen skupovima, boravku i prometu.

Taj raščlanjen, višestruko reprezentativan sadržaj ostvaruje se historizirajućim, neutralnim oblikovanjem koje smjera evokaciji stilske kompleksnosti mjesta, te mjerom iščitanom iz ukupnosti povijesnog ambijenta. Kako definira Olga Maruševski: Kovačić stilizaciju pretpostavlja stilu.

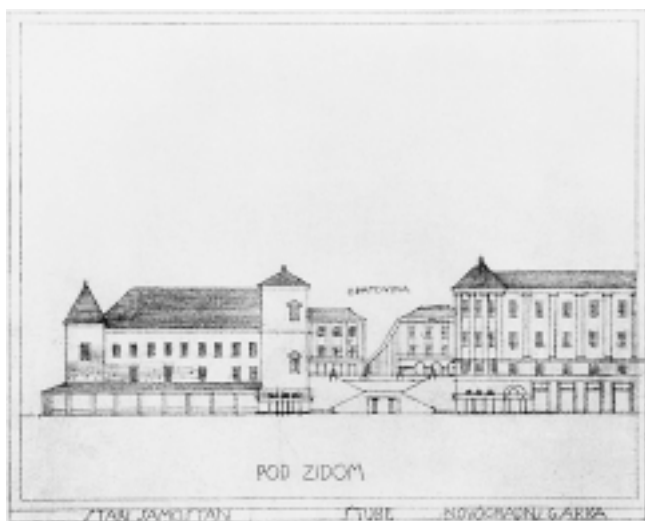
Dok Kaptolu daje karakter kulturne sredine, visoka simboličkog naboja, Dolcu Kovačić namjenjuje izričito profan karakter. Predviđa doduše masivnu rekonstrukciju, ali štiti dignitet povijesnog naselja očuvanjem njegova esencijalnog elementa: tlocrta. Zadržava glavne smjerove, oblike pa i dimenzije komunikacija i površina. Prostrane javne površine trgova i pjaceta iskazuju to područje kao centralno – modernog urbanog standarda i osobnosti (sl. 19, 20, 21). Arhitektura nije toliko historizirajuća, koliko evokativna; i tu Kovačić u više interpretacija rabi motiv prohodnog trijema. »Moderniji« je, slobodno parafrazira; više je zaposlen pitanjem urbane dimenzije i kompozicije masa; simbolički su naglasci rjeđi i suzdržaniji.

Pučka i malogradska Vlaška ulica i izgradnja slična značaja na istočnoj strani Jelačićeva trga podliježu potpunoj rekonstrukciji, odnosno nestaju za volju nove izgradnje. Posred tog područja, razdijeljena u tri velika bloka, povučena je zbog pogleda na pročelje nadbiskupske palače široka ulica koja završava u prostranom unutarnjem trgu, namijenjenom »bazaru«. Cijelo područje povezuju poboljšane stare i nove spone.

Uzorno Kovačić rješava i praktične probleme: uspon Bakačeve ulice zbog gradnje tramvajske pruge, regulaciju *Potoka* (Tkalčićeve ulice) i ulice Pod zidom s obzirom na spoj s Bakačevom i dalje Vlaškom ulicom i zahtjeve što racionalnije parcelacije, najposlije smještaj velike centralne tržnice na Dolcu. U projektu iz 1910. g. tržnicu postavlja suptilnije u tlocrt koji evocira labirintsku strukturu povijesnog Dolca.

No Kovačićev projekt izaziva nepodijeljeno oduševljenje upravo zbog svoje umjetničke kakvoće i kulture. Prema komentaru izložbe u »Obzoru ilustriranom«, 52, iz 1908. g. on »gotovo ponavlja, samo na skroz savremen način, što je prijašnje vrijeme bilo već stvorilo pod pritiskom nužde i potrebe... on je najpozvaniji, jer je jedini uzeo u obzir na tradicije mjesta i na etičko-narodni moment, i jer po svom znanju i dubokom študiju ovog pitanja jedini posve stoji na visini situacije.«

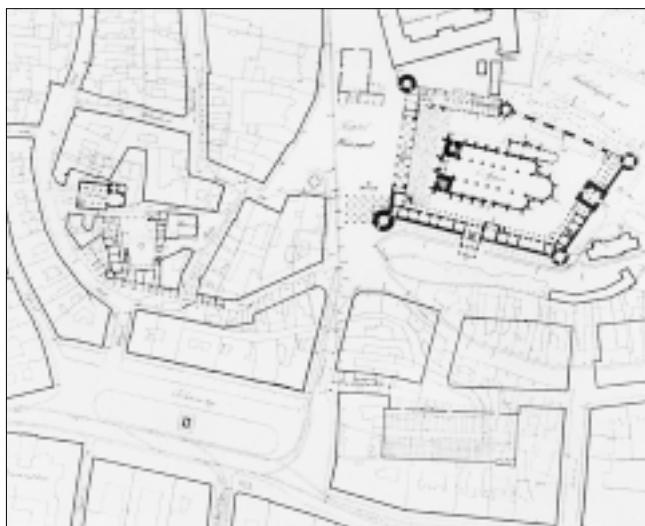
Početkom 1909. Gradsko je poglavarstvo Zagreba Viktoru Kovačiću povjerilo izradu regulatorne osnove za cijelo pod-

19. Pogled na Dolac iz ulice Pod zidom, crtež, 1908., *Mapa Šen...* tabla III. »Sada postojeće gradjevine i zakutne ulice ovoga djela nezdrave su i zaslužuju skoro odstranjenje.« »Obzor ilustrirani«... V. K. 19. *View of Dolac from the street Pod zidom (Under the wall), drawing, 1908*

20. Trg na Dolcu, pogled prema katedrali, crtež, 1908, *Mapa Šen...* tabla III. 20. *View of the Cathedral from Dolac square, drawing, 1908*

22. Regulacija Kaptola i okolice, položajni nacrt – pretprojekt generalne osnove, 1910, *Mapa Šen*, tabla IV. 22. *Draft project for the re-organisation of Kaptol and the surrounding area, site plan, 1910*

23. Uzlaz iz Bakačeve ulice s lođom, crtež, 1910, *Mapa Šen...* IV. Umjesto dveri iz 1908. lođa s dva stubišta i širi prolaz za tramvaj 23. *Entrance from Bakačeva Street with a loggia, drawing, 1910*

21. Pogled s dolačkog trga prema crkvi Sv. Marije s novogradnjom župnog dvora, crtež, 1908, *Mapa Šen...* tabla III.

21. View of St. Mary's church, with the newly erected extension to the parish house, from Dolac Square, drawing, 1908

ručje.¹⁶ Kako je utanačeno, on je prvo izradio pretprojekte za Kaptol s različitim varijantama za trg (1910. g.) i Dolac (1911. g.) (sl. 22, 23, 24). Do izrade *definitivne* generalne osnove nikada nije došlo. Od svega što je Kovačić projektirao Gradsko je poglavarstvo prihvatilo tek regulaciju ulice Pod zidom i Bakačeve ulice. Još prije nego što je predao pretprojekt za regulaciju Dolca, *Gradski gradjevni ured* izradio je regulatornu osnovu za Dolac i Kaptolski trg, koja se doduše dijelom oslanja na Kovačićeve prijedloge, ali znatno zaostaje za idejom i kakvoćom Kovačićeve regulacije (sl. 25). No Prvosotolni je Kaptol anketom 29. siječnja 1914. uistinu obezvrijedio i sud natječajne porote iz 1908. i sav rad Viktora Kovačića do 1914. godine – nanovo ocjenjujući ocijenjene radove. Sjećanje na Kovačićev projekt razabire se u mnogim kasnijim projektima za to područje, no ni jedan od njih ne doseže njegovu cjelovitost, slojevitost i umjetničku vrijednost.

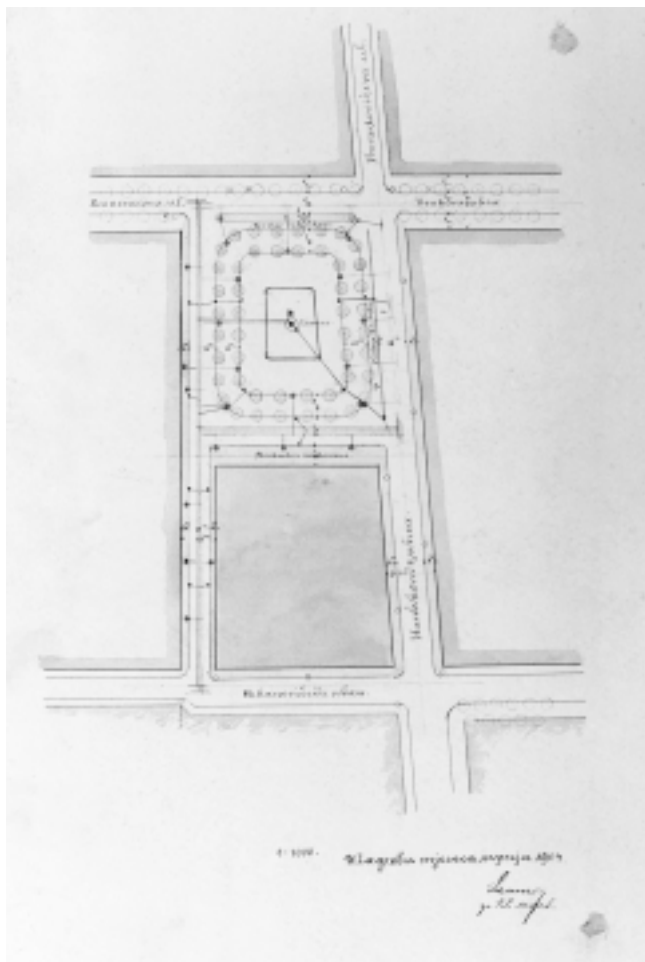
24. Dolački trg, crtež, 1910, *Mapa Šen...*, tabla IV.

24. Dolac Square, drawing, 1910

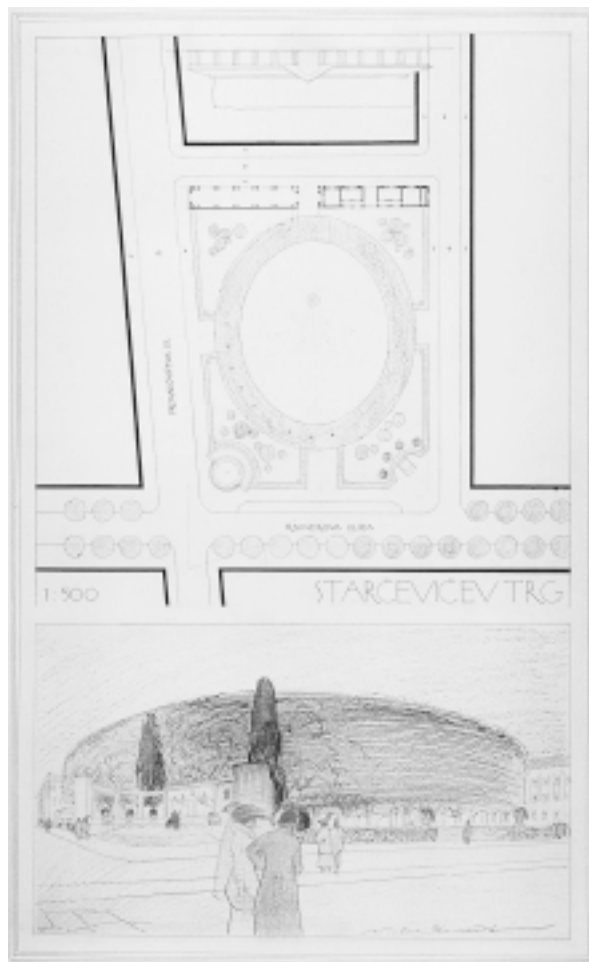
25. *Gradski gradjevni ured*, Milan Lenuci, Regulacija Dolca, 1911. DAZ GPZ GO, sign. 69

25. *City Building office*, Milan Lenuci, project for the re-organisation of Dolac, 1911

26. Gradski građevni ured, Milan Lenuci, Regulacija trga G, 1904. DAZ Zbirka planova i karata, 3803 IA/152

26. City Building office, Milan Lenuci, project for the re-organisation of the square G, 1904

27. Viktor Kovačić, Regulacijska osnova za Starčevićev trg, 1909. UZKD, Zbirka karata i planova. Gore pogled na zgradu tržnice, u sredini tlocrt trga, dolje perspektiva.

27. Viktor Kovačić, draft project for the re-organisation of Starčević Square, 1909

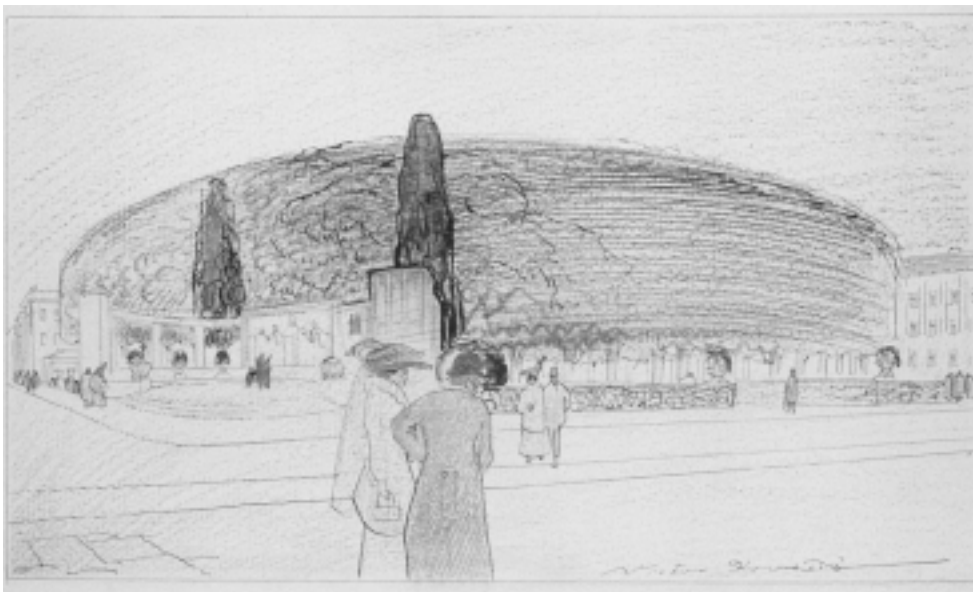
Projekt uređenja *Trga dra Ante Starčevića* (Trga Petra Svačića) povjeren je Viktoru Kovačiću godinu dana pošto je dobio prvu nagradu na velikom natječaju za regulaciju Kaptola. Posrijedi je narudžba odbora *ad hoc* Gradske skupštine za uređenje tog trga, u kojemu je zasigurno glavnu riječ imao Izidor Kršnjavi koji je javno odao priznanje Viktoru Kovačiću za projekt regulacije Kaptola unatoč prijašnjim načelnim razmimoilaženjima.

O uređenju *trga G*, kako se taj trg naziva u regulatornoj osnovi 1887.¹⁷ raspravlja se od 1892. g. Godine 1901. otkupljena su zemljišta za uređenje trga,¹⁸ a 1902. južni je dio trga namijenjen *tržištu za živežne proizvode*.¹⁹ Iz 1904. potječe osnova *Gradskog građevnog ureda* za uređenje *trga G* kao *dnevnog tržišta za raznovrstni živež*²⁰ (sl. 26). Tržištu, okruženu dvoredicom, namijenjena je središnja ploha; u sredini je *zdenac*. Na sjevernoj se strani trga predviđa stajalište fijakera, a na južnoj se očekuje *kavarna*. Trg nije uređen, a tek se 1909. stvorilo financijsku konstrukciju za njegovo uređenje.²¹

Odbor za uređenje trga odlučio je 9. veljače 1909. povjeriti osnovu Viktoru Kovačiću, a on je skicu izradio za nepunih mjesec dana, do 2. ožujka 1909. g., kada je odbor *stvorio de-*

taljne zaključke i utvrdio datum za početak radova: 29. ožujka 1909.²² Osnovna namjena: dnevnog tržišta, u Kovačićevu projektu postaje marginalnom (sl. 27). Praktičnoj svrsi Kovačić pretpostavlja socijalni, estetički i simbolički sadržaj. Posrijedi je elegantan skver s upisanom elipsom drvoreda. Drveće obrubljuje dječje igralište kojem Kovačić daje najviše prostora. Otvoren trijem tržnice diskretno je smješten na južni rub trga, nasuprot očekivanim stambenim kućama. Na sjeveroistočnom uglu skvera, najuočljivijoj točki trga, zamišljen je spomenik Anti Starčeviću, a na suprotnom, sjeverozapadnom, književniku Eugenu Kumičiću. Starčevićev spomenik dominira na trgu i jednoznačno mu određuje identitet. No ipak posrijedi je komorna interpretacija spomenika. Zamišljenom poprsju »oca domovine« Kovačić je udjelom arhitekture i hortikulture stvorio sredinu poštovanja i sjećanja. Smješta ga u sredini polukružne kolonade s kontinuiranom klupom, ispred koje je usred kružnog nasada fontana (sl. 28). Poprsje Starčevićeva poštovatelja i stranačkog druga Kumičića smješteno je u jednostavan, tek živicom uokviren polukrug.

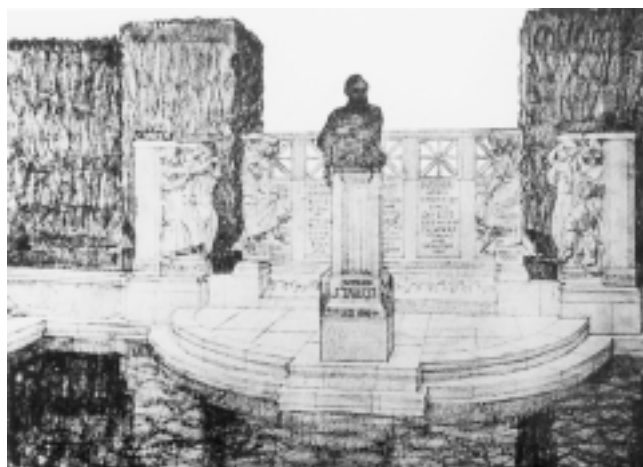
Tim se projektom, napose oblikovanjem spomenika, Kovačić iskazuje kao posthistoricist koji se služi reduciranim ele-

28. Viktor Kovačić, Perspektiva Starčevićeva trga. Detalj sa sl. 27.
28. Viktor Kovačić, *Starčević Square – a perspective.*

29. Otto Schönthal, Arhitektonska skica, 1900. *Der Architekt*, 1900, table, str. 30.
29. Otto Schönthal, *Architectural draft*, 1900

30. Friedrich Ohmann, Spomenik kraljici Elizabeti u Volksgartenu, 1905–1907. Iz knjige *Historische Gärten in Österreich*, Beč-Köln-Weimar, 1993, str. 238. Autor spomenika je Hans Bitterlich, koji je na prvom natječaju 1903. dobio drugu nagradu. Ohmann je autor cijele kompozicije

30. Friedrich Ohmann, *Monument in honour of Queen Elisabeth in Volksgarten*, 1905–1907

31. Friedrich Ohmann, Spomenik Johannu Straussu, 1907. »Der Architekt«, 1907, table, str. 64.

31. Friedrich Ohmann, *Monument in honour of Johann Strauss*, 1907

32. Karl Ernstberger, *Memorijalna klupa u parku*, 1913. »Der Architekt«, 1913, str. 48.

32. Karl Ernstberger, *Memorial bench in a park*, 1913

33. Svačićev trg, poslije uređenja. »Svijet«, 1927.

33. *Svačić Square after the rearrangement*

mentima vokabulara i sintakse povijesnih stilova, ponajprije klasicizma. Usporedba sa istodobnim, više ili manje uspješnim rješenjima suvremenika (sl. 29, 30, 31, 32) predstavlja ga kao protagonista romantične, intimističke linije koja se odvaja od monumentalizma, vitalizma i dekorativizma onodobnih vizija njegova učitelja Otta Wagnera što potvrđuju njegovu poznatu maksimu kojom on stil izjednačuje s individualizmom.

Odbor za uređenje *Starčevićeva trga* gotovo je u potpunosti prihvatio Kovačićev projekt. »Detailne nacрте za provedbu regulacije trga po opisanoj osnovi izradio je gr. gradjevni ured, dok arhitekta Viktor Kovačić ima još predložiti nacрте za tržni trijem, za bunar, za klupe i za kandelabre električnih sijalica«, glasi zaključak Odbora od 2. ožujka 1909.²³ No ti nacрте kasnije nisu naručeni, pa ni Kovačićev projekt nikada nije ostvaren. Njegov je relikv pojednostavljena shema skvera, prema kojoj je perivoj uređen (sl. 33).

S kraja 1909. godine potječe prijedlog Viktora Kovačića za uređenje *Akademičkog trga*. O njemu svjedoči tek tekst objavljen u *Koledaru Strossmayera* za 1910. godinu. Potaknula ga je anketa Odbora zagrebačkih gospodja za *Strossmayerov spomenik* među »znatnim ličnostima, kulturnim i stručnim zavodima i društvima«, koji od smrti Josipa Jurja Strossmayera²⁴ snuje o veličajnom spomeniku zacijelo najvećoj hrvatskoj ličnosti devetnaestog stoljeća. U panorami prijedloga za gotovo sve zagre-

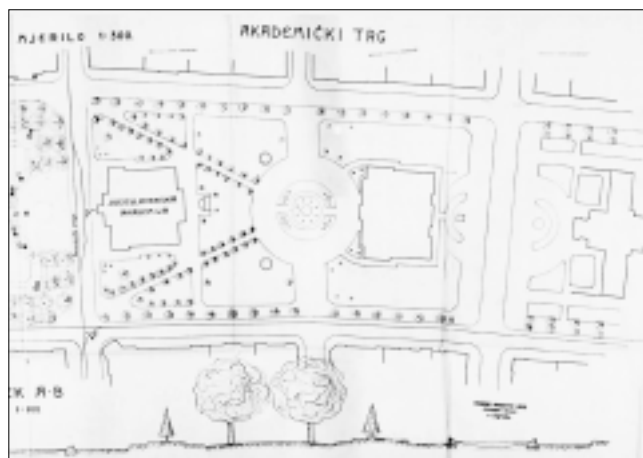
bačke trgove i perivoje, donjogradske a i gornjogradske koji se žele posvetiti Strossmayeru, Kovačić formulira najcjelovitiju viziju novoga, kako sam kaže, »Strossmayerova trga«.

»Prostor između Akademije i kemičkog laboratorija bio bi prikladan, da bude preuđesjen u trg za spomenik, pa bi se to moglo upotrebom svih prilika uspješno postići. Na mjestu kemičkog laboratorija - njegovo odstranjenje i onako je samo još pitanje vremena - imala bi se podignuti zgrada po obliku i glavnim crtama slična akademiji, koja bi služila kao moderna galerija ili u slične svrhe, te koja bi na istočnoj strani trga bila spojena sa akademijom jednom svrsishodnom gradjevinom... Glavna os tako sa tri strane zatvorenog trga bila bi tada pravokutna, a uslijed toga prednja fronta spomenika paralelna s našim glavnim prometnim putem. Ovdje bi mogao spomenik podignut biti po svim mogućim oblicima i varijacijama od sredine trga do sasma u pozadinu. Za maštu stvoreno je najšire polje. Svi prolaznici domaći i strani opaziti će s mjesta spomenik. Veličina trga morala bi stati u promišljenom razmjeru sa spomenikom.«²⁵

Viktor Kovačić polazi od pretpostavke izgradnje nove palače galerije na mjestu Kemijskog laboratorija koja bi i sadržajem i oblikom bila dostojan premac akademijskoj palači, a trgu bi pridala ravnotežu i pravilnost. Dva arhitektonska solitera spaja u cjelinu, vjerojatno trijemom. U taj zatvoren monumentalni arhitektonski okvir postavlja spomenik orijentiran prema ulici koja od Jelačićeva trga duž triju perivoja vodi do kolodvora. Vrijednosno, spomeniku pripada naj-

34. Akademski trg nakon izmještanja kipa Sv. Jurja 1907. Razglednica
34. *Academy Square after the repositioning of St. George's statue, 1907*

35. Položajni nacrt Akademskog trga, 1910. DAZ GPZ GO, kut. 71, sv. 70
35. *Site design of the Academy Square, 1910*

važnije mjesto, njemu služi cijeli trg. On ne poziva u svoj prostor, nego naprotiv proizvodi ikonu.

Kovačić preobličuje u *arhitektonski trg* perivoj koji je nakon nestanka kipa Sv. Jurja iz svog središta 1907. uređen tek provizorno i uistinu iščekuje promjenu (sl. 34, 35). Tim preobličjenjem unosi u *Istočni perivoj* novu sadržajnu kakvoću: između dva profana perivoja, zrinjevačkog šetališta i reprezentativnog partera *Trga Franje Josipa I.* (Trga kralja Tomislava) unese oduhovljen *Strossmayerov trg*, koji postaje središtem i fokusom slijeda triju perivoja. Formalna je inovacija napuštanje autoriteta središnje osi, glavnog oblikovnog načela uređenja cijeloga perivojskog okvira, što ga je Milan Lenuci razvio u model svojim projektima *Trga Franje Josipa I.* iz 1897. i *Zapadnog perivoja* (današnjih trgova M. Marulića i I. A. V. Mažuranića) iz 1901. i 1906. g. Kovačićev je prijedlog prva reinterpretacija ideje o nizanju perivoja kao jednakovrijednih dionica, oblikovanih prema jedinstvenom načelu.

Ateljeu Ehrlich – Kovačić na početku je 1912. povjerena izrada programske studije s podlogama za lokaciju spomenika na četiri različita donjogradska trga.²⁶ U anketi 30. svibnja 1912. utvrđeno je mjesto za spomenik na *Akademičkom trgu*.²⁷ No raspisivanje natječaja omeo je balkanski rat. Napokon je natječaj raspisan 19. svibnja 1914.²⁸ Prvi je svjetski rat spriječio njegovo ostvarenje.

Kovačićev je prijedlog ostao upisan u stručnu i urbanu memoriju i nesumnjivo poslužio poslije kao oslon neoklasičnu projektu uređenja trga za Meštrovićev spomenik Josipu Jurju Strossmayeru, što su ga 1925. zajedno izradili kipar i njegov bliski suradnik Harald Bilinić.

Kovačićev projekt uređenja Rokova perivoja iz 1909. g. po svoj prilici privatna narudžba. Prema novinskoj vijesti²⁹ konzorcij na čelu s dr. Eugenom Radom naumio je na južnoj strani groblja graditi vile (*ljetnikovce*) te povjerio »jednom

zagrebačkom arhitektu izradbu generalne osnove za raspored ovih villa... Osnova je... tako udešena, da će se između ljetnikovaca udesiti putevi k otvorenoj javnoj terasi, s koje će svatko moći uživati pogled na Zagreb i na bližju okolicu, a povrh toga će elegantne ville kruniti onu visočinu i stvoriti slikovitu siluetu«.

Povijest prenamjene Rokova groblja – izvan funkcije od 1876. g., kada je na Mirogoju otvoreno središnje gradsko groblje – seže do 1887. g. Tada ga regulatorna osnova određuje kao perivoj. Devedesetih godina, kada je već izrađen veći dio četvrti vila na *Josipovcu* (Ulica I. G. Kovačića), učestali su zahtjevi za uređenjem perivoja. Godine 1903. gradska skupština³⁰ određuje rok – 1. 5. 1906. – do kojega se Rokovo i Jurjevo groblje imaju urediti kao perivoji. Godine 1906. *Zemaljska vlada* traži veći dio bivšega groblja za rasadnik za *Šumarsku akademiju*,³¹ pa je te godine izrađena *osnova za Rokovo groblje*.³² No 1908. Meteorološki opservatorij traži lokaciju za gradnju opservatorija, na što Grad pristaje uz uvjet da se odustane od uređenja rasadnika.³³ Zahtjevi za izgradnju vila na Rokovu brijegu potiču 1909. prijedloge o uključivanju tog područja u susjedna urbana i urbanizirana područja izgradnjom komunikacija.³⁴ Planom konzorcija dr. Rada spaja se stari zahtjev za uređenje perivoja sa naumom urbanizacije istočnog obronka Rokova brijega (sl. 36).

Kovačić spaja zapušten romantični brijeg s gradom novom ulicom, koja od ušća povijesne Rokove ceste teče paralelno s Ilicom do snažnog zavoja, od kojega se jedan krak penje do crkve Sv. Roka i neposredno kraj nje spaja sa cestom na zapadnom obodu groblja; drugi se trak nastavlja paralelno s Ilicom i spaja s novom ulicom od Ilice (današnjom Dežmanovom ulicom) do Streljačke ulice. Iz te nove ulice, na mjestu gdje to otprilike predviđa i postojeća regulatorna osnova, stube vode do Rokova perivoja. Na dijelu južne strane groblja, prema Ilici, te s njegove istočne strane, prema budućoj ulici iz Ilice u Tuškanac, predviđene su parcele za vile. Na južnoj i sjeverozapadnoj strani predviđene su terase s izgledima *prama sjeveru i prama gradu i Savskoj dolini*. Na preostaloj je površini perivoj.

36. Viktor Kovačić, *Uređenje Rokovog groblja*, 15. 11. 1909. UZHD, Ostavština Huga Ehrlicha
 36. Viktor Kovačić, *Arrangement of the Rocco's graveyard*, 15 November 1909

37. Hugo Ehrlich, *Topografski nacrt predjela grada Zagreba. Rokovo groblje*. UZKD, Ostavština Huga Ehrlicha. Tekst na nacrtu – *Gradski građevni ured U Zagrebu godine 1910. Crtao i sastavio: Makso Schönstein* (paraf Lenuci), te u lijevom uglu potpis Huga Ehrlicha – upućuje da je Ehrlich izradio regulaciju na podlozi *Gradskog građevnog ureda*. Za razliku od Kovačićeve skice ovaj projekt ne poštuje granice koje perivoju na mjestu groblja zadaje regulatorna osnova iz 1887. unutar koje Kovačić smješta i park i novu izgradnju. Ovaj projekt definira prostor čitavog brijega kojim povlači cestu i predlaže parcelaciju i izgradnju; štoviše, zahvaća i prostor padina iznad Streljane u Tuškancu. Cesta se pomno vodi slojnicama tla mekim zaobljenjima paralelno s Ilicom te se dvostrukim zavojem uvodi u postojeću cestu Josipovac (Ulicu I. G. Kovačića). Nov predjel vila s prostranim vrtovima iza Ilice spaja se s perivojem na mjestu groblja u cjelinu.

37. Hugo Ehrlich, *Topographical drawing for a part of Zagreb, Rocco's graveyard*

38. Regulatorna osnova grada Zagreba. Cesta od trga grofa Ladislava Pejačevića do Rokova perivoja. Studeni 1911. HDA SB TO, kut. 148. Osnovu je izradio Karlo Vajda, a parafirao Lenuci. Osnova nosi broj 47 839/Ia, ex 1911. uz tekst: *Primljeno u skupštini gradskog zastupstva od 6. studenog 1911 pod člank. 326. Gradski načelnik* (potpis J. Holjac).

38. Draft project for the city of Zagreb. Road from Count Ladislav Pejačević Square to Rocco's garden, November 1911

Područje groblja zamišljeno je kao rezidencijalno područje najviše razine s malim, intimnim parkom te dva prostrana vidikovca. Predio je dostupan sa svih strana. Posrijedi je proširenje i zaokruženje Josipovačke četvrti vila uređenjem istaknute glavice Rokovca. Ono povećava kvalitetu života stanovnika starih i predviđenih kuća, ali i jedinstven doživljaj vidika i boravka za posjetitelje javnoga parka i svakogodišnjeg tradicionalnog proštenja na dan Sv. Roka.

Projekt – izrađen na staroj katastarskoj podlozi, bez slojnice tla – ima karakter skice. Mane su mu što izgradnjom gotovo ne ostavlja prostora za oblikovanje perivoja, a ceste s Pejačevićeva (Britanskog) trga vodi strmim i prometno nepogodnim dijelovima obronka.

Projekt regulacije područja izradio je, međutim, iduće 1910. godine Kovačićev partner Hugo Ehrlich, koji je ispravio mane Kovačićeve skice i redefinirao područje i intenzitet izgradnje³⁵ (sl. 37). Nisu poznati razlozi za to. No Kovačićeva je skica iz 1909. g. zacijelo ostala podlogom za sva razmišljanja o urbanizaciji i uređenju Rokova brijega, pa i preobrazbi groblja u perivoj.

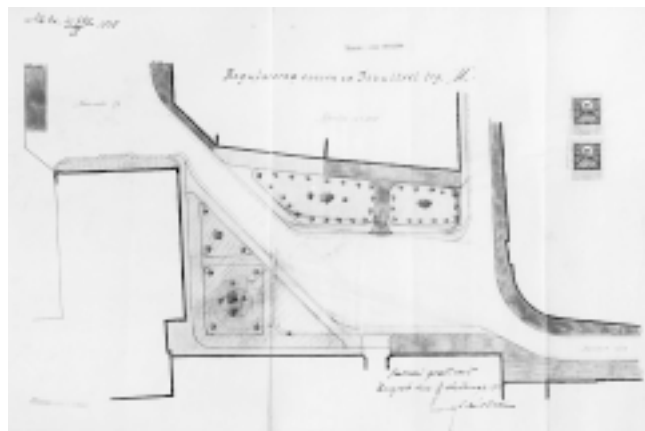
Ehrlichov je projekt poslužio za osnovu ceste od tadašnjeg Pejačevićeva (Britanskog) trga do Rokova perivoja, izrađenu u *Gradskom građevnom uredu* 1911. (sl. 38), te za osnovu perivoja iz 1912. g.³⁶ Ni one nisu ostvarene. Perivoj je uređen 1925. prema osnovi u kojoj je za volju izgradnje vila napuštena terasa u cijeloj duljini,³⁷ a projekt ceste revitaliziran je 1927.³⁸ Nekoliko izgrađenih metara te ceste donedavno je nosilo ime Viktora Kovačića – u znak sjećanja na njegovu viziju brijega s grobljem iz 1909. g. kao estetske oaze i vidikovca.

Poticaj za uređenje Jezuitskog trga dalo je 1908. *Cesarsko-kraljevsko zborni zapovjedništvo* (K.u.K. Korpskomando).³⁹ *Gradski građevni ured* izradio je dvije varijante uređenja trga, no Zapovjedništvo ih nije prihvatilo (sl. 39).⁴⁰ Tom prigodom Zemaljska vlada potiče pitanje regulatorne osnove za cijeli Gornji grad, napose sjevernog portala crkve Sv. Katarine i uređenja prostora bivšeg vojnog jahališta neposredno sjeverno od Strossmayerova šetališta. No Gradsko je poglavarstvo, kako izvješćuje Lenuci,⁴¹ »sklonulo arhitekta Viktora Kovačića da izradi skicu za regulaciju trga... Tu skicu o uređenju Jezuitskoga trga iznio je gr. pogl. pred odbor za ispitivanje regul. osnove. Odbor je zaključio, da se izradba osnove za uređenje Jezuitskoga trga povjeri domaćem umjetniku arhitektu Viktoru Kovačiću po njegovoj osnovi.« (sl. 40).

U uređenje trga Kovačić je uključio skulpturu *Borba* Tome Rosandića, što ga je Gradsko poglavarstvo nabavilo 1908. g.⁴² Smjestio ga je na sjeverozapadni, najviši dio trga, usred polukružne, kamenom klupom oivičene fontane, kojom se prilazi zaobljenim stubama. Ispred pročelja bivšeg samostana, prema kojem tlo pada i završava jarkom, postavio je ogradni zid, a ugao između zgrade i crkve, duž njihovih pročelja, ozelenio visokim drvećem (lipama). »Sav se trg ima iznova planirati i posljunciti«, obrazlaže Lenuci.⁴³ Prometni trg Kovačić obogaćuje dvama sadržajima: sjenovitom boravištu na nižem dijelu te prizorom fontane s kipom ribara. Kako u analizi projekta ističe Žarko Domljan,⁴⁴ Kovačić vodi promet dijagonalom, čime je »dobivena kontradijagonala kao najlogičnija prostorna osovina trga, oko koje on organizira

39. Jezuitski trg, razglednica iz 1903. UZKD, Fototeka
39. Jesuit Square, postcard from 1903

40. Gradski građevni ured, Regulatorna osnova za Jezuitski trg II, 9. 11. 1908. DAZ GPZ GO, sgn. 69. Druga varijanta projekta uređenja. Nasadi, s drvećem i grmljem, predviđaju se u uglu što ga zatvaraju sjeverno pročelje crkve Sv. Katarine i zapadno pročelje nekadašnjeg jezuitskog samostana, te na sjeveru uz palaču Kulmer i susjednu zgradu Državnog odvjetništva. Budući da je Zapovjedništvo odbilo asfaltni hodnik uz svoju zgradu i crkvu, predložen u prvoj verziji, u drugoj se verziji asfaltni hodnik predviđa samo na sjevernom dijelu trga. (Obje se varijante vežu uz spis GPZ 41 824/1908)

40. City building office, Draft project for the Jesuit square II, 9 November 1908

plastičke elemente i time vizuelno povezuje dva kontrapunktirana sadržaja... prvi ostvaren isključivo pejzažnim (lipe, zelenilo u udubini iza zidića), a drugi isključivo arhitektonsko-plastičkim sredstvima«. Rafinirana jednostavnost i savršena uravnoteženost ove kompozicije svrstava Kovačićevu skicu među njegova urbanistička remek-djela.

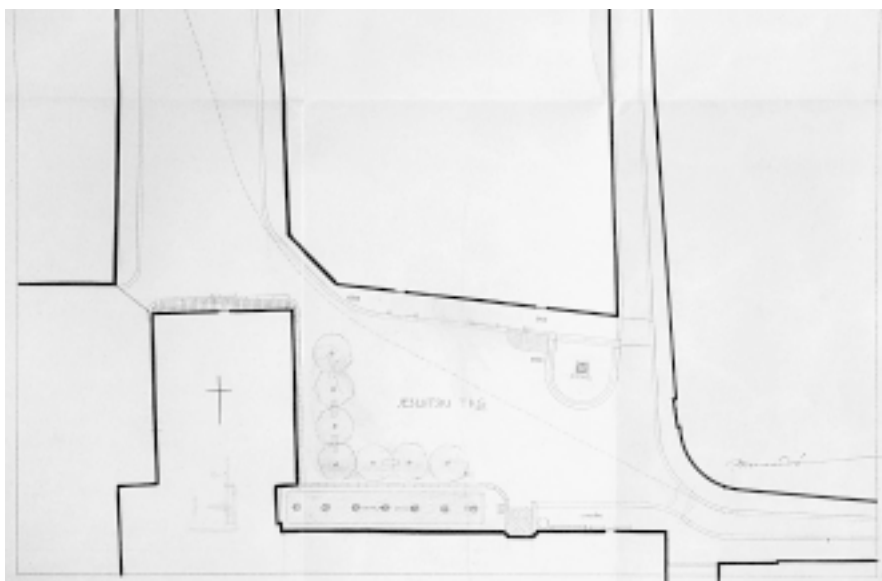
No iako je gradska skupština prihvatila projekt,⁴⁵ Zemaljska se vlada ustručava potvrditi zaključak o njegovoj realizaciji i najavljuje razmatranje i Kovačićeva i prvobitnog projekta.⁴⁶ Ono još nije okončano početkom 1910. godine, kada je Gradski građevni ured izradio novu osnovu – po svoj prilici prema Kovačićevoj skici.⁴⁷ Pošto je Kovačić odustao od suradnje s Gradjevnim uredom, Kovačićevu je partneru, Hugi Ehrlichu, povjerena ocjena tog novog projekta, a nakon njegove kritičke analize i izrada regulatorne osnove⁴⁸ (sl. 46). Skicu je »izradio u sporazumu s Kovačićem«, navodi Domljan⁴⁹ i smatra kako je posrijedi »djelo dvojice autora, od kojih je jedan idejni začetnik rješenja, a drugi realizator... Bio je to prvi njihov zajednički rad«. Iako se izvedba nesumnjivo oslanja na Kovačićevu skicu, Domljan smatra kako nije ostvarena njegova glavna vrijednost. »Dokinuta je je Kovačićeva dijagonala, a trg je ne samo izgubio svoju prostornu okosnicu nego je time i vizuelno skraćen.«

U svim se predstavljenim projektima, što se zacijelo razlikuju i kakvoćom i razinom obrade, razabire Kovačićevo nastojanje da utvrdi i izrazi *duh mjesta*: onu teško uhvatljivu posebnost *locusa* koja ga ponekad potvrđuje kao *topos*, a češće se sakriva tek kao *potencijal*. Kovačić ga izvodi iz urbanog, dakle kulturnog konteksta, što znači iz više ili manje guste

mreže odnosa u kojoj *mjesto* zatiče. Poima ga, drugim riječima, kao *povijesnu datost* i *zadanost*, što znači da sastojke što ih vrednuje bitnima uključuje u viziju uređenja mjesta. Kovačićeva umjetnička imaginacija uspostavlja finu ravnotežu između poštovanja zatečenoga (utvrđenoga i valoriziranoga) i zahtjeva inovacije. Tom posebnom kakvoćom zrače svi projekti.

U afirmaciji kulturnog – povijesnog i urbanog – potencijala *mjesta*, Kovačić poseže za simboličkim iskazom koji utvrđuje njegovu osobnost i jedinstvenost. Tako je samozvano *Trg Franje Josipa I.* odredio spomenikom caru, a uistinu kultom mita Monarhije; očekivani skver s tržnicom oduhovio kao *mjesto* štovanja najvećeg ideologa hrvatske državotvornosti protekloga stoljeća, Ante Starčevića; *Akademički trg* preuređio u forum posvećen najvećem vizionaru i prosvjetitelju hrvatske kulture 19. stoljeća Josipu Jurju Strossmayeru, te napokon trg pred katedralom namijenio evokaciji kulturnih ličnosti i potvrđenih nacionalnih ideala apoteozu hrvatske povijesti. U pejzažu grada ta se *mjesto* iskazuju kao *toposi memorije*. U interpretaciji različitih ideoloških vizija što ih nose i simboliziraju sve te ličnosti Kovačić poseže za različitim oblikovnim sredstvima, kao što i njihov kult temelji na fino nijansiranoj vrijednosnoj skali. Na mjestima poput bivšeg Rokova groblja ili prostora pred bivšim isusovačkim samostanom koji nikada nije imao značaj trga, a povijesnoj memoriji ne nude uporišta, Kovačić teži uspostavljanju *socijalnog digniteta prostora*: oblikuje ih kao društvena stjecišta.

Urbanistički projekti virulentnog i dinamičnog razdoblja koje prethodi umjetničkoj zrelosti i arhitektonskim remek-djelima idućeg desetljeća predstavljaju već Viktora Kovačića kao protagonista protomoderne kulture koja se odmiče od historizma ali ne i historije, a univerzalnom projektu (stila ili norme) pretpostavlja individualni iskorak pojedinca ili dje-

41. Viktor Kovačić, Osnova za uređenje Jezuitskog trga, 1909. DAZ GPZ GO, sgn. 69. Troškovnik za uređenje (GPZ 2 366/1909) nosi datum 15. kolovoza. Za razliku od gradskog projekta uređenja u Kovačićevu je projektu središnja, prometu namijenjena ploha prostranija, a umjesto puko dekorativnih zelenih površina, taj projekt nudi dva različita prizora i ujedno boravišta.

41. Viktor Kovačić, *General plan for the rearrangement of the Jesuit Square, 1909*

la. Viktor Kovačić nije *secesionist*, nego umjetnik kontinuiteta koji vjeruje u neizmjeran inspiracijski potencijal kulture oblika. Svojom uglavljenosti u povijesno i individualizmom predstavlja otmjenu alternativu eklektičnoj i formalističnoj kulturi stoljeća iz koje poniče i ujedno anticipaciju mogućnosti »moderne arhitekture« kakvu je i teorijski promicao.

Kovačićeve vizije različitih javnih prostora Zagreba otkrivaju njihove urbane potencijale, a samog umjetnika predstavljaju kao pobornika estetske utopije koje je vrhunski simbolički topos beskonfliktni Grad.

Kratice

UZDK – Uprava za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture RH

DAZ – Državni arhiv u Zagrebu; fondovi: ZGD – Zbirka građevinske dokumentacije, GPZ – Gradsko poglavarstvo Zagreba, SZ – Skupština gradskog zastupstva, ZV – Zemaljska vlada, UO – Unutarnji odsjek

NN – Narodne novine

Bilješke

- 1
DAZ GPZ, opći spis 2311/1911.
- 2
Kao bilj. 1. **J. Grahor ml.:** »No kako i meni samom nije odgovarala arhitektonska udesba onih srednjih skalina naprotiv državnom kolodvoru jerbo ova točka po mojem shvaćanju zahtjeva nešto veličaj-niji arhitektonski ukras, negoli je po mojem nacrtu predloženo bilo, to sam umolio ovdašnjeg arhitekta Kovačića da prema njim intencijam sastavi novi nacrt i novi predlog za ukras ove točke i cijelog trga.«
- 3
Svoj je regulacijski projekt Lenuci sam poimao kao model za jedin-stveno oblikovanje još neuređenih dionica perivojskog donjograd-skog središta; predlagao ga je tako za uređenje *Zapadnog perivoja* 1901. i 1906. (**S. Knežević,** *Lenuci i 'Lenucijeva potkova',* »Radovi« Instituta za povijest umjetnosti, 18, 1994).
- 4
Kao bilj. 1; rasprava je bila 26. lipnja 1904.
- 5
SZ, 1. 8. 1904, čl. 157; DAZ GPZ, opći spis 2311/1911.
- 6
Na prvoj sjednici natječajne porote utvrđeno je da su pristigla četiri rada od kojih je jedan smjesta povučen. Zbog smrti Josipa Jurja Stros-smayera rad se žiriji odgodio. Natječaj je prtila afera povezana uz ime Viktora Kovačića, koji da je agitirao protiv natječaja, a zatim, kad su drugi odustali, poslao čak dva projekta. Stjepan Podhorsky povukao je zbog toga svoj rad pod mottom *April 1*. Na Kovačićevo ponašanje javno su reagirali »mladi hrvatski arhitekti«. Osporen je čak i sam natječaj u kojem su naposljetku sudjelovala samo dvojica arhitekata. Probleme se pripisuje programu i natječajnom žiriju u kojem su prev-ladavali nestručnjaci. »Obzor«, 14. 4. 1905, *O raspisanom natječaju arhitektonskog ukrasa trga Franje Josipa I.*; »Agramer Tagblatt«, 13. 4. 1905, *Zur Preisausschreibung für die architektonische Ausschmückung des Franz Joseph-Platzes*; »Agramer Tagblatt«, 19. 4. 1905, *Zur Preisausschreibung für die architektonische Ausstattung des Franz-Joseph Platzes*; »Agramer Zeitung«, 22. 5. 1905, *Die architekto-nische Ausschmückung des Franz-Joseph-Platzes*; »Obzor«, 20. 4. 1905, *K natječaju za arhitektonski ukras Traga Franje Josipa I.*
- 7
Kao bilj. 1. NN, 11. 9. 1905, *Nove stube na trgu Franje Josipa.*
- 8
»Hrvatski list«, 11. 5. 1938, *Podizanje velikog spomenika kralja To-mislava*; »Hrvatski dnevnik«, 23. 8. 1938, *Definitivno mjesto za spo-menik kralja Tomislava*; »Zagrebački list«, 22. 8. 1940, *Društvo Za-grepčana izjavljuje da nije nikada bilo niti je sada protiv Frangešo-vog spomenika kralja Tomislava*. U dugogodišnjoj raspravi o postavi spomenika često se spominje Kovačićev projekt uređenja trga, a na njega se osobito poziva Robert Frangeš Mihanović (**Z. Marković,** *Frangješ-Mihanović,* Zagreb, 1954, str. 241–242).
- 9
E. Šen, *Arhitekt Viktor Kovačić* (mapa – monografija), Zagreb, 1927. Sam Kovačić opisao ga je u »Obzoru ilustrovanom«, 52, 1908. »Atri-um ecclesiae, forum populi. Natječajni projekt za preudezbu Kaptola i okolice«.
- 10
Obuhvatno i iscrpno opisuje ga **O. Maruševski** u knjizi *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, 1986, poglavlje *Bakačeva kula*, str. 163–184.
- 11
Položajni nacrt kazališta na Jelačićevu trgu (MGZ inv. br. 578). Uz prvotnu zadaću smještaja kazališta na istočnoj strani Jelačićeva trga nacrtom se teži povezivanju i spajanju katedralnog kompleksa i Do-njega grada; stara Vlaška ulica nestaje u novoj modernizacijskoj za-misli. Lenuci potpuno odbacuje urbanu strukturu područja između nadbiskupske palače i Jurišićeve ulice i smionio postavlja novu parce-laciju sa četiri velika bloka i proširenim te širokim novim ulicama. Uz nju se veže *Študija za regulaciju grada Zagreba* iz 1893. g. (UZKD, Planoteka) koja nastaje kao priprema za regulaciju područja istočno od Jelačićeva trga poslije očekivanog prelaganja potoka Medveščaka, a u sklopu izgradnje kanalizacije. Na toj se studiji zasnivaju svi kasniji Lenucijevi projekti za to područje.
- 12
Br. 52, 3. 7. 1897, *Der Umbau der inneren Stadt Agram*, str. 330–331 i 333.
- 13
DAZ ZGD, sgn. 69; ZV UO 69 724 ,1. 12. 1907. Na prijavu *Grad-jevnog odsjeka* da se »izvadjka kod nadbiskupskog dvora na fronti Kaptola nova prigradnja kao sastavni dio regulatorne osnove Kap-tolskog trga bez prethodnoga odobrenja te regulatorne osnove po kr-zemaljskoj vladi«, Gradskom se poglavarstvu Zagreba naređuje obus-tavu »neukusne dogradnje« i što skoriju izradu »osnove regulacije kaptolskog trga bar za taj predjel«. GPZ 59 691; 5. 12. 1907. *Grad-ski gradjevni ured* poziva da predloži »regulatornu osnovu za Kap-tol« i ujedno odgovori vladinom dopisu. Milan Lenuci 15. 1. 1908. objašnjava genezu dogradnje koja je prigodom izdavanja građevinske dozvole ocijenjena »sa strogo gradjevno-redarstvenog gledišta«. Kako je dogradnja povjerena »slobodnom shvaćanju i ukusu« Hermannna Bolléa, smatra da je projekt izrađen u sporazumu »sa onim faktorima koji su odredili porušenje kule, knjižnice i obrambenog zida, jer se nije moglo pretpostaviti, da nije bilo prije izdanja odredbe za rušenje odlučeno, kako će se time nastali torzo utvrđena grada arhitektonski riješiti«. Kaže kako je Bollé izradio regulatornu osnovu »za čitav oko-liš stolne crkve i nadbiskupskog dvora«, a *Gradski gradjevni ured* upotpunio ju je za »ostali dio i to u sporazumu sa gradjevnim savjet-nikom g. H. Bolléom«.
- 14
Kao bilj. 13. Izrađene su dvije varijante regulacije Bakačeve ulice i Kaptolskog trga, te poslana na ocjenu *Prvostolnom kaptolu, Društvu umjetnosti, Društvu inženira i arhitekta, Klubu hrvatskih arhitekta i Savezu građevinskih poduzetnika*. Gradonačelnik Milan Amruš saz-vaio je 23. 12. 1907. anketnu raspravu na kojoj se imalo odlučiti koja će se varijanta predložiti gradskoj skupštini. Tom prilikom najavljuje izgradnju tramvajske pruge od Jelačićeva trga preko Bakačeve i Nove Vesi do Mirogoja.
- 15
Program natječaja objavljen je u »Viestima« Hrvatskog društva inži-nira i arhitekta, 4, 15. 7. 1908. *Natječaj za regulatorne nacрте Kaptola i okolice*. DAZ ZGD sgn. 69; zapisnici 28. 9. 1908. o otvaranju rado-va i 29. i 30. 9. o nagradama.
- 16
DAZ ZGD sgn. 69. Iscrpno dokumentirana povijest suradnje Viktora Kovačića s Gradskim poglavarstvom. Pismom od 16. 1. 1914. sam je rekapitulira Viktor Kovačić. *Izvjeshće* 1909. str. 4: osnovan odbor *ad hoc* »za utanačenje uvjeta sa arhitektom Viktorom Kovačićem glede izradbe detaljne regulatorne osnove za Kaptol i okolice«. *Izvjeshće* 1910. str. 12 i 13: U odboru za regulatorne osnove 2. 8. 1910. usta-novljen građevni pravac ulice Pod zidom prema Kovačićevoj osnovi; SZ 6. 6. 1910. zaključena regulacija Bakačeve ulice prema Kovačiće-voj osnovi.
- 17
Trg G preimenovan je 1908. godine.
- 18
Izvjeshće 1901. Zaključci o nabavi zemljišta: SZ 1. 7. 1901, čl. 125; 5. 8. 1901, čl. 155. »Ima nade, da će taj kompleks u najkraćem vremenu

biti izgrađen, pošto će velik dio na jugu zapremiti nova velika palača željezničke prometne uprave.»

19

NN, 21. 11. 1902, *Tržište na trgu 'G'*.

20

NN, 9. 7. 190, *Gradske radnje*.

21

SZ 4. 1. 1909, čl. 21: zaključak o uređenju trga (izgradnji cesta, rigola, kanalizacije, vodovoda i plinovoda te o »vrtljarskim radnjama«). Istodobno se šestočlani odbor ovlašćuje »za ustanovljenje detalja sameg uređenja«.

22

Izvjeshće 1909, str. 8: SZ 5. 4. 1909, čl. 92: odobrena svota od 50 000 kruna za uređenje trga prema osnovi Viktora Kovačića, a odbor ujedno ovlašten »sporazumno s gradskim poglavarstvom odlučiti o provedenju same osnove«.

23

Kao bilj. 22.

24

8. travnja 1905.

25

Tekst je objavljen i u članku *Strossmayerov spomenik* u »Obzoru«, 28. 11. 1909.

26

Spomen-spis prigodom otkrivenja spomenika hrvatskom rodoljubi i narodnom prosvjetitelju, Zagreb, 1926. U raspravi o natječaju 23. 1. 1912. osobito su aktivni Hugo Ehrlich i Viktor Kovačić. Izrada programske studije za natječaj povjerena im je 30. 12. 1912, a 22. 2. 1912. oni su podnijeli opširan ekspoze.

27

NN, 1. 4. 1912, *Anketa za Strossmayerov spomenik*; NN, 2. 4. 1912, *Konferencija kod gradonačelnika. Definitivno riješeno pitanje mjesta*. Za sam natječaj imenovan je odbor *ad hoc*.

28

NN, 30. 4. 1914, *Natječaj za Strossmayerov spomenik*; NN, 14. 5. 1914, *Natječaj za Strossmayerov spomenik*; NN, 7. 7. 1914, *Natječaj za Strossmayerov spomenik* (Zadane su dvije lokacije: 1. zrinjevački rondo nasuprot palači Akademije, 2. *Akademički trg*).

29

NN, 14. 8. 1909, *Rokovo groblje*. Ozbiljnost podviga jamči ličnost dr. Rada, posjednika kuća na *Akademičkom* i *Jelačićevu* trgu, ujedno predsjednika konzorcija za gradnju sanatorija u *Jelisavinoj* (Klajčevoj) ulici.

30

SZ 5. 10. 1903, čl. 216

31

SZ 6. 8. 1906, čl. 114

32

Izvjeshće 1906.

33

SZ 12. 12. 1908, čl. 285

34

NN, 12. 1. 1909, *Gradilišta na Streljani*; NN, 12. 3. 1909, *Prolaz Tuškanac*. (Riječ je o probijanju prolaza kroz kuću Ilica 40). *Izvjeshće*

1910. str. 15 (o novoj ulici iz Ilice prema Tuškancu: »*Nova ulica mogla bi se stubama spojiti ... s Rokovim grobljem i tim načinom ovo šetalište s prekrasnim vidikom učiniti iz Ilice pristupačnim općinstvu, te je u slijed živahne izgradnje predjela Tuškanca i Josipovačkoga potrebno, da se za ova najmilija i najljepša šetališta glavnoga grada otvore dolični i lako prolazni putovi.*«

35

Od 1910. do 1918. Viktor Kovačić i Hugo Ehrlich djeluju zajednički kao partneri i vlasnici projektantske tvrtke.

36

SZ 3. 6. 1912, čl. 152: uređenje paviljona.

37

SZ 26. 6. 1925, čl. 40a.

38

DAZ, *Gospodarsko-inovinski odsjek*, sgn. 37 (nacrt nove ceste). SZ 21. 11. 1927, čl. 241.

39

DAZ ZGD, sgn. 69, zahtjev nosi datum 17. 8. 1908.

40

Kao bilj. 39. Zbog sigurnosti odbijen je prijedlog o hodnicima uz crkvu i zgradu Zapovjedništva, a zbog čistoće o drveću i grmlju. U odgovoru 29. 12. 1908. Lenuci predlaže otvaranje još jednog portala na zgradi, a u nasadiama samo cvjetni aranžman.

41

Kao bilj 39. GPZ 19 335, 18. 5. 1909.

42

Za kupnju kipa Grad je pridonio 7000, a novčani zavodi 3000 kruna. *Izvjeshće* 1908, str. 25. »Obzor«, 30. 10. 1908. *Postavljenje kipa 'Borba'* (prijedlog za smještaj u sredini *Akademičkog trga* gdje je do 1907. bio kip Sv. Jurja). NN, 20. 7. 1908, *Vodoskoci i umjetnički zdenci u Zagrebu* (Prijedlog za smještaj 'Borbe' u rondou ispred Umjetničkog paviljona).

43

Kao bilj. 39.

44

Arhitekt Ehrlich, Zagreb, 1979, str. 55–58.

45

SZ 7. 6. 1909, čl. 117

46

Kao bilj 39. ZV 36 706, 22. 12. 1909. Poglavarstvo se poziva da u gradsku blagajnu pohrani trošak za regulaciju Jezuitskog trga (15 000 kruna) i istočnog dijela Strossmayerova šetališta (40 000 kruna). Za regulaciju tog šetališta *Društvo umjetnosti* raspisalo je 1908. natječaj na koji se jedini javio Hugo Ehrlich. Gradsko poglavarstvo povjerilo je 1909. Ehrlichu regulaciju šetališta.

47

Kao bilj. 39. Lenuci 20. 1. 1910. izvješćuje o toj osnovi, kao i to da se Kovačić na sjednici Odbora za regulatornu osnovu 10. 1. 1910. *distanzirao* od tog projekta.

48

Kao bilj. 39. Ehrlichovo *Mnijenje o osnovi Gradskog ureda za Jezuitski trg* od 5. 2. 1910. Ehrlichova ponuda nosi datum 1. 12. 1910.

49

Kao bilj. 44.

Summary

Snješka Knežević

Viktor Kovačić's urban ideas

This article illustrates Viktor Kovačić's proposals for the five Zagreb squares and one public garden built, with different levels of articulation and qualities, in the period from 1905 till 1909. The two of them, the project for the Franjo Josip I Square (today's King Tomislav Square), which was awarded the first prize in a competition in 1905, and the written proposal for the rearrangement of the Academy Square, from 1909, represent a reinterpretation of the already existing representative squares within the eightfold park frame in the centre of Zagreb known as the *Green Horseshoe*. Their symbolic elements, monuments to historical personalities, add a spiritual dimension and a new identity to these decorative parks. The project for Dr Ante Starčević Square (King Petar Svačić Square) from 1909 combines an elegant space with a playground and a small portico, housing a monument to the respected Croatian politician from the last century. The preliminary design for the rearrangement of the Jesuit Square in the Upper Town, of 1909, transforms a traffic square into a social space with two different faces and living places. The preliminary design for the arrangement of the old Rocco's grave-

yard, of the same year, transforms a neglected clearing into a belvedere with a small park and a high profile residential area. Within this group of urban projects the biggest and the most important is the design for the re-organisation of Kaptol, by means of which the cathedral and the surrounding parts, are interpolated into the very nuclei of the centre and, being the place of the apotheosis of the Croatian history relating to the old Zagreb cathedral, are richly adorned with symbolic elements.

These projects show Viktor Kovačić as a protagonist of the proto-modern culture that shifted away from historicism, but not from history, and aimed towards an individual expression, rather than towards a universal style, that is characteristic of *Jugendstil*. As an artist of continuity he found his inspiration in the rich heritage of architectural culture and interpreted it freely, following his ideological concept of architecture. As an authentic artist of the *fin de siècle* Kovačić was familiar with symbolism, as this is most evident in his vision for the Kaptol Square.